
ԳԵՎՈՐԳ ԶԱՀՈՒԿՑԱՆԻ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ
ԵՂԱՆԱԿԱՅԻՆ ՁԵՎԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

ԳԱՅԱՆԵ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Հայերենի եղանակային ձևերը պատմական զարգացման ընթացքում ենթարկվել են նշանակալից փոփոխությունների: Փոխվել են եղանակների ու ժամանակների քանակը (հինհայերենյան որոշ ժամանակաձևեր վերացել են՝ իրենց տեղը զիջելով նորակազմ բայական միավորներին), հարացուցային կազմությունների կառուցվածքը, բայի քերականական իմաստների դրսևորման միջոցները: Այս ամենի պատճառը լեզվի զարգացումն է, որը պայմանավորված է ներքին և արտաքին գործոններով: Որպես ներքին գործոններ՝ Գ. Ջահուկյանի կողմից նշվում են լեզվական համակարգի ներքին հակասությունները, կանոնավոր կազմությունների կողքին անկանոն ձևերի գոյությունը, լեզվական ձևերի և իմաստների անհամապատասխանությունը: Նրա կարծիքով՝ լեզուն «որպես ինքնակատարելագործվող դինամիկ համակարգ, գնում է անմիօրինակությունները հաղթահարելու, բացառություններն ու շեղումները վերացնելու, լեզվական իմաստները լեզվական արտահայտության ձևերին համապատասխանեցնելու ուղիով»¹:

Հայերենի եղանակային ձևերի առաջացման վերաբերյալ Գ. Ջահուկյանը արժեքավոր մեկնություններ է արել: Կատարելով հայոց լեզվի պատմության շրջանաբաժանում՝ նա անդրադարձել է նաև հայերենի տարբեր փուլերում ձևավորվող բայական հատկանիշներին և դրանց դրսևորումներին: Ըստ նրա՝ միջինհայերենյան շրջանի խոնարհման համակարգը բնութագրվում է լծորդությունների փոխանցման հաճախականությամբ, հինհայերենյան սահմանական ներկայի և անցյալ անկատարի՝ ըղձականի վերածմամբ²:

Գ. Ջահուկյանը անդրադարձել է նաև ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերի՝ *կու* եղանականիշ մասնիկով կառուցատիպերի առաջացմանը. «Խոնարհման համակարգի գլխավոր գիծը՝ *կու*-ով սահմանականի կազմությունը, իր հիմքերն ուներ նախորդ շրջանում՝ ստորադասական ներկան կամ ապառնին հաճախ փոխարինվում էր սահմանական ներկայով, իսկ սահմանական անցյալ անկատարը, ստորադասականի համապատասխան ժամանակի բացակայության պատճառ-

¹ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային շրջան, Եր., 1987, էջ 10:

² Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Եր., 1969, էջ 47:

ռով, միշտ հանդես էր գալիս նրա փոխարեն. այս բանը հանգեցնում է հին ստորադասականի ձևերի անհետացմանը և նրա՝ սահմանականի համապատասխան ժամանակներով փոխարինվելուն. սահմանականը ստորադասականից տարբերելու համար սկսում են օգտագործել *կու* մասնիկը»³:

Վերոբերյայից պարզ է դառնում, որ Գ. Ջահուկյանը ներկայի և անցյալ անկատարի՝ *կու* եղանականիչ մասնիկով հարադրված ժամանակաձևերի առաջացումը կապում է հինհայերենյան ստորադասականի անհետացման և հին սահմանականի՝ ըղձականի վերածման հետ, սակայն սահմանական եղանակի կազմությունները ստորադասականից տարբերակելու միջոց են ընտրվել հավանաբար ոչ թե *կու* եղանականիչ մասնիկով, այլ անորոշ դերբայով և օժանդակ բայով հարադրությունները: Այս վարկածը կարելի է հիմնավորել մի շարք փաստարկներով: Ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերի՝ անորոշ դերբայով հարադրված կազմությունների առաջին վկայությունները հասնում են մինչև 7-րդ դար, դրանց նախատիպերը դեռևս առկա են մեր մատենագրության սկզբնավորման շրջանում⁴, ժխտական կառուցատիպերը գործառնում են՝ 10-րդ դարից սկսած⁵, մինչդեռ ներկայի և անցյալ անկատարի՝ *կու* եղանականիչ մասնիկով և *-ու՛մ* վերջամասնիկն ունեցող դերբայով բաղադրված ժամանակաձևերի առաջին օրինակները մատենագրության մեջ հանդիպում են՝ 12-րդ դարից սկսած: Հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ նորակազմ ներկայի և անցյալ անկատարի նախնական ձևերը եղել են անորոշ դերբայով և օժանդակ բայով գուցադրությունները, որոնք սկսել են կիրառվել այն ժամանակ, երբ հինհայերենյան ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերի՝ ստորադասականի իմաստով հետզհետե հաճախացող գործածության հետևանքով առաջացել էր նոր կառուցատիպերի անհրաժեշտությունը⁶:

Անդրադառնալով *կու* եղանականիչ մասնիկով կազմությունների հետագա զարգացմանը Գ. Ջահուկյանը կարծում է, որ նախապես այն ընդգրկել է հայերենի բոլոր բարբառները՝ գործածվելով նաև *Ու՛մ* ճյուղի բարբառներում. «*Կու*-ով ձևերը գործածվում էին ներկայի և ապառնիի համար, ինչպես համապատասխան առանց *կու*-ի ստորադասականի ձևերը. հետագայում *կու*-ով ձևերը արևմտահայ բարբառներում

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս **Ա. Այտրնեան**, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866, էջ 87, **Ղ. Յովնանեան**, Հետազոտությունք նախնեաց ռամկօրենի վրայ, Վիեննա, 1897, էջ 254-255, **Հ. Աճառյան**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների, հ. IV, Բ գիրք, Եր., 1961, էջ 174:

⁵ Տե՛ս **Ս. Աբրահամյան**, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Եր., 1953, էջ 241, **Ա. Ղարիբջան**, Հայ բարբառագիտություն, Եր., 1953, էջ 165:

⁶ Տե՛ս **Գ. Վերոբյան**, Հայերենի բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի տարածագործառական բնութագիրը, Եր., 2013, էջ 27-28:

սկսում են նշանակել միայն ներկան (ապառնու համար օգտագործվում է *պիտի*-ով ձևը), իսկ արևելահայ բարբառներում միայն ապառնի (ներկան կազմելու համար գործածվում է *ուլ* մասնիկն ունեցող անկատար դերբայով և օժանդակ բայով կազմվող բաղադրյալ ժամանակային ձևը)⁷:

Այս տեսակետը հաստատվում է նախ այն փաստով, որ *կու* (կը) մասնիկով բայաձևերն այսօր էլ շարունակում են գործածվել *ուլ* ճյուղի բարբառների ենթադրական եղանակի հարացույցում, ապա՝ մի շարք բարբառային միավորներ ներկայի՝ *-ուլ* վերջավորությամբ դերբայով կազմություններին զուգահեռ կիրառում են *կու* եղանականիշով բաղադրված ներկայի ձևերը: Այսպես՝ Նախիջևանի Շուրութ գյուղի խոսվածքը լրացնելիս (այն *ուլ* ճյուղին է պատկանում) Դ. Կոստանդյանը նկատել է հետևյալը. «Խոսվածքի հետաքրքիր հատկությունն է ընդհանրական ներկայի համար *կը*-ով ձևերի գործածումը՝ *Մէք կօթը-հան յիղած տանակին ճօնդիկ կասէնք: Յէղքարօլ մանգաղնին կըսրէն*⁸: Հայտնի են նաև Թիֆլիսի բարբառում գործառող ներկայի՝ *-ուլ* վերջամասնիկն ունեցող դերբայով և *կու* եղանականիշով բաղադրված զուգահեռ կազմությունները⁹: Եվ վերջապես *ուլ* ճյուղի բարբառներում նախնական *կու*-ով ներկայի գործածության կարևոր ապացույց է դրանցում *կու*-ով ձևերի առկայությունը պատմական ներկայի իմաստով. «Բայց եղել է մի ժամանակ, երբ *ուլ* ճյուղի մեջ էլ նա [իմա՝ *կը* ձևով ներկան - Գ. Գ.] գործածվել է իբր ներկա միայն և այդ պահվում է մինչև այժմ էլ պատմական ներկայի ձևով..., այսպես՝ ժամանակով մի թաքաւոր կըլի, թաքաւորին կունենա իրէք տղա, իրէք ախչիկ»¹⁰:

Գ. Ջահուկյանը անդրադարձել է նաև *կու* եղանականիշի ծագման հարցին: Հայագիտության մեջ *կու*-ի առաջացման վերաբերյալ տարբեր կարծիքներ են արտահայտվել: Քննելով *կու*-ի ծագման հարցը՝ նա հավանական է համարում երկու վարկած. «Ա. Այտընյանինը, որ *կու*-ն բխեցնում է *կայ ու* կապակցությունից, և Մ. Աբեղյանինը, որ այն կապում է *կոյ* բառ-մասնիկի հետ. մեզ հավանական է թվում երկրորդը և ահա թե ինչու. նախ՝ Ա. Այտընյանը հաշվի չի առնում, որ որոշ վայրերում *կու*-ն արտահայտում է ոչ թե ներկա, այլ հավաստիության ապառնի, մի բան, որ դժվար է բացատրել *կայ ու* կապակցությամբ. երկրորդ՝ լեհահայ խոսվածքում (Առտիայի բարբառ) և Բասարգեչարում *կու*-ի դիմաց առկա է *կի* ձևը, որ անհնար է հնչյունապես բխեցնել *կայ ու*-ից կամ *կու*-ից, բայց դժվար չէ բխեցնել *կոյ*-ից»¹¹:

Այս խնդրին անդրադառնալիս հավանաբար պետք է հաշվի առ-

⁷ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, էջ 47:

⁸ «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի անտիպ նյութեր», էջ 212:

⁹ Տե՛ս Ա. Ղարիբջան, նշվ. աշխ., էջ 264:

¹⁰ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 87:

¹¹ Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Եր., 1972, էջ 104:

նել, որ հայերենի բարբառների ծավալուն տարածքում սահմանական ներկայի մասնիկները նախնական մեկ ձևից չէին կարող առաջանալ: Կարծում ենք՝ Մ. Աբեղյանի վարկածը հավանական պետք է համարել *կու* եղանականիշի, իսկ Ա. Այտրնյանինը՝ *կա*-ի ծագման հարցում, քանի որ, ինչպես Ա. Խաչատրյանն է նշում, «...*կը*-ի սկզբնաձև կու-ն չէր կարող ծագել *կայ ու* ձևից..., իսկ *կա*-ն կարող էր: Բանն այն է, որ *կայ ու* կապակցության մեջ շեշտյալ է բնի *ա* ձայնավորը և ոչ թե *ու* շաղկապը, հետևաբար և պիտի սղվեր անշեշտ *ու*-ն և ոչ թե *ա*-ն: Ուրեմն *կայ ու* ձևից կարող էր առաջանալ *կա*, բայց ոչ *կու*: *Կու*-ի ծագման Աբեղյանի բացատրությունը *կոյ* ձևից ավելի հավանական է»¹²:

Թեև հնչյունաբանորեն արդարացվում է *կոյ*>*կու* անցումը, սակայն Մ. Աբեղյանի տեսակետը լիովին ապացուցված լինելուն պակասում են մատենագիտական տվյալներ, որի մասին նշել է նաև ինքը. «*Կոյ* բառի համար հին գրականությունից օրինակ չունենք, որովհետև ընդհանրապես հին բարբառներով գրվածքներ չկան, բայց մեր ժամանակի բարբառներում շատ կգտնենք այդ բառը կո (կյո) կամ *գո (գյո)* ձևով դրված Սահմ. ներկայի կամ իբրև ապառնի գործածված ներկայի հետ. *Կո տու ես ասելի. Ես կո քնես եմ, Կո տանցմեն տրկի ըլի. Կո ըտենց կըլի* (Տ. Ավետ., Կիրակոսի հարսանիքը...)»¹³:

Հայտնի է, որ հայ բարբառագիտության զարգացման հետագա ուղին կապված է Գ. Ջահուկյանի «Հայ բարբառագիտության ներածություն» աշխատության հետ, որը «...նախատեսված է որպես հայ բարբառագիտության յուրատեսակ ներածություն, որտեղ դրված և ժամանակակից լեզվաբանության սկզբունքներով ու մեթոդներով ըստ հնարավորին լուծված են համաժամանակյա և տարաժամանակյա բարբառագիտության մի շարք հարցեր»¹⁴: Նկատի ունենալով բարբառների, ենթաբարբառների ու խոսվածքների սահմանազատման, բարբառային սահմանների որոշման չափանիշների անմիօրինակությունը՝ Գ. Ջահուկյանը կատարել է բազմահատկանիշ դասակարգում: Բարբառների եղանակային ձևերի դրսևորած տարբերությունները նա արտահայտել է 25 զուգաբանություններով՝ ընտրելով առավել կարևոր և տարածված հատկանիշներ, ինչպես օրինակ՝ *ոււ*-ով ներկա (և անցյալ անկատար), *լիւ*-ով ներկա (և անցյալ անկատար), *ր*-ով վաղակատար, *ման*-ով դերբայ, *պիտի* եղանականիշ մասնիկի սղված ձև, բաղադրյալ անցյալ ձևերի կազմում անցյալ ժամանակ ցույց տվող բառ-մասնիկի կամ վերջամասնիկի օգնությամբ, ժխտական մասնիկների հետադաս գործածություն, ժխտական դերբայի հատուկ ձևի առկայություն և այլն¹⁵:

¹² Ա. Խաչատրյան, Աճառյանը և հայ բարբառագիտությունը, Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պրակ 1, Եր., 1982, էջ 47:

¹³ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965, էջ 319:

¹⁴ Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 5:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 100-103:

Այս գրքում թեև հեղինակի նպատակը հայերենի բարբառների բազմահատկանիշ-վիճակագրական դասակարգումն է, սակայն նա անդրադարձել է նաև եղանակային ձևերին առնչվող տեսակետների ու ըմբռնումների, պարզաբանել բարբառագիտության համար կարևոր նշանակություն ունեցող իրողություններ, արել դիտարկումներ, կատարել ճշտումներ: Այսպես՝ ձևաբանական դասակարգման սկզբունքի փոխարեն նա առաջ է քաշել պատմաձևաբանականը: Այս դեպքում բարբառային միավորները առանձնացնելիս նկատի է առնվում ներկայի կազմությանը մասնակցող նախամասնիկների և դերբայական վերջամասնիկների ելակետային, նախնական սկզբնաձևը:

Նա անդրադարձել է նաև *-ոււմ*, *-լիս* վերջամասնիկներով դերբայների առաջացման խնդրին: Պաշտպանելով *-ում* վերջամասնիկով անկատար դերբայի ծագման ավանդական տեսակետը՝ Գ. Ջահուկյանը նկատում է. «...դժվար է համաձայնվել այն կարծիքին, թե անկատարը անորոշի ներգոյականն է. անհասկանալի է, թե ինչպես կարող էր անորոշի ներգոյականն անցնել բուն անկատարին: Մեզ ավելի հավանական է թվում հետևյալ ենթադրությունը. *ոււմ*-ը դրվել է սկզբնապես այնպիսի անունների վրա, որոնք միաժամանակ և բայահիմքեր էին, ապա անալոգիայով տարածվել այլ ձևերի վրա»¹⁶:

Թեև *-ոււմ* վերջամասնիկով դերբայի առաջացման վերաբերյալ տարբեր կարծիքներ են արտահայտվել, սակայն հայ լեզվաբանության մեջ ընդունված է այն տեսակետը, որ անկատար դերբայի *-ոււմ* վերջավորությունը կապվում է ներգոյական հոլովի հետ: Տարակարծություններ կան միայն մեկ հարցի վերաբերյալ. *-ոււմ* ձևույթը նախապես անորոշ դերբայի՞ն է կցվել, թե՞ բայահիմքին: Հավանաբար *ոււմ*-ով անկատարը հայերենի բոլոր դրսևորումներում մեկ միասնական նախահիմք և զարգացման նույնական ընթացք չի ունեցել: Գուցե մի տարածքում այն ավելացած լինի անորոշին, իսկ մեկ այլ տարածքում՝ բայահիմքին: Մի շարք խոսվածքներում *-ոււմ*-ով անկատարի՝ անորոշից առաջանալը հաստատվում է Հավարիկի բարբառի ներկայի եզակի 1-ին դեմքի գրելը՝ *իւմ*, ինչպես նաև *Ոււմ* ճյուղի խոսվածքների զգալի մասում գործառող *գալում եւմ* տիպի ժամանակաձևերով: Այս հարցում վերջնական կարծիք հայտնելուն խանգարում է այն, որ հայերենի որևէ խոսվածքում չեն պահպանվել *սիրելում>սիրում* հնչյունական անցման օղակները՝ ի տարբերություն *գրելիս>գրելիս>գրես>գրել* հնչյունական շղթայի¹⁷:

-Լիս վերջամասնիկով դերբայի ծագումը Գ. Ջահուկյանը մեկնում է հետևյալ կերպ. «Բարբառների մոտիկից կատարվող քննությունը ցույց է տալիս, որ պատմական հիմունքով պետք է միացնել *Լ* և *Ս* ճյու-

¹⁶ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, էջ 47-48:

¹⁷ Տե՛ս Գ. Գևորգյան, նշվ. աշխ., էջ 30:

դերը. մի կողմից՝ *Մ* ճյուղի բարբառների միջակա աստիճանները (*լիս, յիս, յս, ս*) ցույց են տալիս *լիս* սկզբնաձևի առկայությունը, մյուս կողմից *Լ* ճյուղի բարբառների *լի*-ով ձևերը ժխտականում և երբեմն հաստատականում ենթադրել են տալիս սկզբնական *լիս* ձև...*լիս* ձևի հետ միասին *լուս* ձևի առկայությունը (Կողբ, այլև Գյառզյառ, Ղալաչա, Աշտարակ) ցույց է տալիս, որ *լիս*-ը գոնե մասամբ ծագել է *լոյս* ձևից (հմմտ. Կողբում՝ *լոյս > լուս* և *երթալոյս > էթալուս*)»¹⁸:

Այսպիսով, ինչպես երևաց վերոբերյալից, մեծ է Գ. Ջահուկյանի վաստակը հայ լեզվաբանության մեջ եղանակային կազմություններին առնչվող որոշ սկզբունքների տեսական և պատմական հիմքերի ճշգրտման ուղղությամբ: Նրա աշխատություններում եղանակային ձևերի վերաբերյալ արված են արժեքավոր դիտարկումներ, կարևոր մեկնություններ, ժամանակակից լեզվաբանության սկզբունքներով ու մեթոդներով պարզաբանված, հստակեցված և լուծված են դրանց առնչվող մի շարք հարցեր:

Բանալի բառեր – *դիտարկումներ, հայոց լեզու, ծագում, եղանակային ձևեր, բարբառային դրսևորումներ, բայական հատկանիշներ, հայագիտական ուսումնասիրություններ*

ГАЯНЭ ГЕВОРГЯН – Наблюдения Геворга Джаукяна над происхождением модальных форм в армянском языке. – В трудах Г. Джаукяна содержатся важные наблюдения над происхождением модально-временных форм армянского языка. Разработав его периодизацию, он обратился к особенностям образования глагольных форм на разных этапах развития языка и их диалектным проявлениям. Г. Джаукян обсуждал также точку зрения других учёных, их трактовки различных модально-временных форм, разъяснял важные для арменоведения факты, вносил уточнения.

Ключевые слова: *наблюдения, временные формы, арменоведение, диалектные проявления, модальная форма*

GAYANE GEVORKYAN - Gevorg Jahukyan's Observations on the Origin of Armenian Modal Forms. – Gevorg Jahukyan has made important interpretations on the origin of Armenian modal forms. Having divided the history of Armenian language into periods, Jahukyan referred to the formations of verbal features at different stages of the historical development of Armenian as well as to their dialect manifestations. Jahukyan also examined the various viewpoints and interpretations relevant to modal and tense forms, he clarified very important facts for Armenian studies, made observations and some corrections.

Key words: *observations, tense forms, the origin of Armenian studies, dialect manifestations, Armenian language, modal form*

¹⁸ Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 106: